

महाशिलायुगीन भटके दफनांचे प्रकार, अवशेषांचे स्वरूप :

ज्या काळातील मानवी संस्कृतीमध्ये, मोठ्या दगडांचा खुणेसाठी वापर करून, मृतांचे दफन करण्याची पध्दती होती अशा संस्कृतीला 'महाशिलायुगीन संस्कृती' असे म्हणतात. या संस्कृतीची दफन आपल्याला मोठ्या प्रमाणावर मिळतात, मात्र वसाहतीचे पुरावे खूप मोजक्या स्वरूपाचे आणि अप्रत्यक्ष स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळे या संस्कृतीची मुख्य माहितीही आपणाला त्यांच्या दफनावरूनच मिळते. अशी ही संस्कृती साधारणतः इसवी सन पूर्व १००० मध्ये दख्खनच्या पठारावर दिसू लागते. या वेळी पूर्वीच्या ताम्रपाषाणाची जागा आता लोह हत्यारे घेतात. दक्षिण भारतामध्येही या संस्कृतीचे पुरावे आपणास मिळतात. साधारणतः इसवी सन पूर्व ३०० च्या दरम्यानही संस्कृती अस्पष्ट होत जाऊन, या भागात सातवाहनाचे राज्य निर्माण होते. मात्र, पुढे अनेक वर्षे, अगदी आजपर्यंतही या संस्कृतीच्या खुणा आपल्याला काही आदिवासी समाजात दिसून येतात. त्याच बरोबर युरोप आणि आशियाई देशांमध्ये ही या संस्कृतीशी साधर्म्य असणाऱ्या संस्कृती आपल्याला दिसून येतात. लोह तंत्रज्ञान, घोडा दफनाच्या खुणेसाठी दगडांचा वापर आणि लाल काळी मडकी ही या संस्कृतीची ठळक लक्षण आहेत.

१८२३ मध्ये बॅबिंग्टन यांनी दक्षिण भारतातील मलबार भागामध्ये महाशिलायुगीन दफनांचा सर्वप्रथम शोध लावला. आत्तापर्यंत भारतामध्ये २००० महाशयुगीन स्थळ सापडलेली असून, फक्त ४० ठिकाणी त्यांच्या वसाहतींचे पुरावे सापडलेले आहेत तर महाराष्ट्रातील विदर्भात जी शेकडो दफन मिळतात, त्यामध्ये फक्त चार ठिकाणी वसाहतींचे पुरावे आपल्याला मिळतात..

महाशिलायुगीन मानवाची संस्कृती ही दफनावरून ओळखत जरी जात असली तरी या संस्कृतीमध्ये दफनांचे विविध प्रकार आपल्याला दिसून येतात. जसे, शिलावर्तुळ (Cairn Circles), पेटी- दफन असलेली शिळा वर्तुळ (Cist & Cairn Circles), डॉलमेन / चेंबर दफन (Dolmen/Chamber Stone), मेनहिर (Menhir), टोपी- शिला (Topi Kal), मडक्यांतील दफन (Urn Burials), सार्कोफॅगस (Sarcophagus), गुहा (Cave Burials) इ. यातील शिलावर्तुळ मुख्यत्वे विदर्भात सापडतात. उर्वरीत प्रकार कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तामीळनाडू, केरळ इ. प्रदेशांमध्ये सापडतात. शिलावर्तुळामध्ये, एका खड्ड्यात मृताचे दफन केले जात असे. मृतांसोबत, त्याच्या पुढील प्रवासाच्या सोबतीसाठी, अन्न, पाणी, घोडा, घोड्याचे अलंकार इ. ठेवले जात. त्याचप्रकारे, तो वापरत असणारी साधने आणि हत्यारे ही ठेवली जात. त्या नंतर, माती लोटून हे दफन पूर्ण केले जाई. त्यानंतर, खुणेसाठी, या दफनाभोवती, मोठेमोठे दगड वर्तुळाकार मांडले जात. या वर्तुळातील जागा खड्डींनी भरलेली असे. याला शिलावर्तुळ असे म्हटले जाते. अशी शिलावर्तुळ मोठ्या प्रमाणावर विदर्भात सापडलेली आहेत. यातील काही दफनांमध्ये, एकापेक्षा दोन व्यक्तींचेही दफन केलेले दिसते. यातील काही शिलावर्तुळांचे उत्खननही अभ्यासकांनी केलेले आहे, जसे, टाकळघाट-खापा, माहुरझरी, भागीमोरी, नैकुंड, रायपूर, पाचखेडी इ. अशा शिलावर्तुळाप्रमाणेच, विदर्भात रायपूर येथे 'शिलावर्तुळ " आणि 'पेटी- दफन' हे एकाच ठिकाणी सापडते. तसेच दफनामध्ये एक खोलीही दिसून येते. तर पाचखेडी येथे एका ठिकाणी शिलावर्तुळाऐवजी एक उंच दगड म्हणजेच 'मेनहिर' हा प्रकार दिसून येतो.

काही शिलावर्तुळामध्ये, एका खड्ड्यामध्ये पातळ दगडांची एक पेटी केली जाते आणि जमिनीवर शिलावर्तुळ निर्माण केले जाते. याला 'पेटी-दफन असलेले शिलावर्तुळ' असे म्हणता येईल. बऱ्याच ठिकाणी पेटीच्या एका भिंतीवर एक मोठा पोकळ गोलही दिसून येतो. तर काही ठिकाणी या पेटीपर्यंत जाण्यासाठी, जमिनीवरून एक छोटी वाटही काढलेली असते. काही ठिकाणी या पेटीला जोडून दुसरी पेटी असते किंवा एका मोठ्या पेटीचे दोन भाग केलेले असतात. आंध्र प्रदेशामध्ये अशी दफन पूर्णपणे जमिनीखाली दिसून येतात तर कर्नाटकमध्ये, ब्रह्मगिरी याठिकाणी, याचा अर्धा भाग जमिनीवर आहे. तर बेंगलोर जवळील सुवणदुर्ग याठिकाणी, ते पूर्णपणे जमिनीवर उभे आहेत.

डॉलमेन दफन प्रकारामध्ये, चार भिंतीची एक मोठ्या दगडाची खोली केलेली असते. तिच्यावर एका दगडाचे छत असते. ही एकतर पूर्णपणे जमिनीवर असते किंवा हिचा अर्धा भाग जमिनीवर व उरलेला जमिनीच्या आत असतो. दक्षिण कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तामीळनाडूच्या भागामध्ये अशी दफन दिसून येतात. दक्षिण कर्नाटकातील गुटुर जिल्ह्यात अशाप्रकारची दफन मोठ्या प्रमाणावर सापडतात. यालाच चेंबर / खोली दफन असे - म्हणता येईल. उत्तर कर्नाटकामध्येही यांचे मोठे प्रमाण दिसून येते.

तर, मेनहिर प्रकारामध्ये, दफनावर एक खूण म्हणून उंच दगड उभा केलेला असतो. काश्मीर भागामध्येही प्रथा असून, आजही पूर्व भारतामध्ये ही प्रथा आढळून येते. छोटा नागपूर आणि पूर्व भारतामध्ये ही प्रथा होती. टोपी- शिलामध्ये, दफनावर, तीन/चार मोठ्या शिला उभ्या तिरक्या ठेवून त्यावर टोपी सारखा एक दगड आडवा ठेवलेला असतो. केरळमध्ये अशा स्वरूपाची दफन सापडतात. मडक्यातील दफन ही तामीळनाडूच्या प्रदेशात सापडतात. यामध्ये, जमिनीमध्ये भाड्याचे दफन ठेवून, त्यावर खडीचा ढीग पसरलेला असतो.

सार्कोफेगस / राजण दफनामध्ये एक भाजीव मातीचे उभे रांजण तयार करून, त्यामध्ये दफन केले जाते. किंवा प्रतिक्रियात्मक (म्हणजे प्रेतरहित) असे रांजण उभे केले असते. या रांजणाला मातीचे पायही केलेले असतात. आंध्र प्रदेशामध्येही दफन सापडतात. येथील चित्तूर आणि कडप्पाच्या भागामध्ये, जमिनीमध्ये एक पेटी तयार करून, त्यामध्ये असे राजण ठेवलेले दिसतात. कर्नाटकातील जदिगेन हेल्ली येथेही दफन दिसतात. तर, तामीळनाडूमध्ये असे

सार्कोफेगस जमिनीमध्ये ठेवून, त्याभोवती दफनवस्तू ठेवल्या जात. त्यावर माती लोटून, खुणेसाठी शिलावर्तुळ निर्माण केलेले दिसते.तर, केरळमध्ये, दगडामध्ये एक अंडाकृती गुहा करून त्याठिकाणी दफन केलेले दिसते. याचा दरवाजा आयताकृती असतो. कधीकधी गुहेत एक खांब उभा केलेला असतो तर कधी छतावर एक मोठे छिद्र कोरलेले असते. तर आत गुहेत दगडी बाक तयार करून त्यावर दफन साहित्य ठेवलेले असते.

महाशिलायुगीन लोकांच्या दफनांच्या तुलनेने, यांच्या वसाहतींचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. विदर्भातील टाकळघाट, नेकुंड, भागीमरी आणि रायपूर मध्ये अशा वसाहती दिसून येतात. या वसाहती हंगामी स्वरूपाच्या असाव्यात असे संशोधकांचे म्हणणे आहे. हे लोक आयताकार, चतुष्कोणी तशाच गोलाकार झोपड्यांमध्ये रहात. चुन्याने सारवलेली जमिन, कुडाच्या भिंती आणि गवताने शाकारलेले छत ही परंपरा कायम राहिलेली दिसून येते. गोलाकार झोपड्यांचे छत मात्र शंक्वाकृती असे. चूल आणि धान्य साठविण्यासाठी मातीच्या कणग्या ही या घरांतील महत्वाच्या गोष्टी. ही निवास व्यवस्था, मागील ताम्रपाषाणयुगाचीच नियमितता दाखवते. काही ठिकाणी महाशिलायुगीन दफनाजवळ शैलचित्रेही दिसून येतात. या शैलचित्रांवरून या महाशिलायुगीन मानवाच्या जीवनावर प्रकाश पडतो, जसे, हिरेबंकल येथील शैलचित्रे. अशा चित्रामधून शिकार करण्याची पध्दती, समूह नृत्यासारखे धार्मिक विधी दिसून येतात. महाशिलायुगीन लोकांचे जीवन हे निमभटके असल्याने शेतीपेक्षा, शिकार, पशुपालन हे याचे उपजीविकेचे प्रमुख मार्ग दिसून येतात. यांच्या आहारामध्ये कंदमुळे, फळे, वनस्पतींचे प्रमाण जास्त असल्याने, त्यांच्या दाढा मोठ्या दिसून येतात. तसेच, हे उत्तम कारागीरही होते असे आपल्याला दिसून येते. विशेषतः लोह तंत्रज्ञानामध्ये हे पुढारलेले असे होते. विदर्भातील नेकुंड या ठिकाणी अशी लोखंडाची भट्टीही मिळालेली आहे. ही जमिनीच्या आत १.२५ मीटर खोलीवर होती. ही चार सेमी जाडीच्या विटांनी बांधलेली असून, ३० सेमी व्यासाची होती. आत हवा मारण्यासाठी दोन मातीचे नळ होते. तसेच, लोखंड तयार करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये, गाळ काढण्यासाठी तळाशी तोड ही ठेवलेले होते. असे दिसते की, यांच्या हत्यारामध्ये लोखंडाचे प्रमाण अतिशय शुध्द (९९%) असे आहे. हे लोक लोखंडाची विविध साधने, अवजारे आणि हत्यारे तयार करीत असत. या साधनांमध्ये प्रचंड प्रमाणावर वैविध्य आहे. जसे, तलवार, खंजीर, भाले, बाण, छिन्नी, कुन्हाडी, नांगर, विळे, तिपाई, थाळी, हस्तभूषण, कढई, नेलकटर, खिळे, दिवे, घोड्याची रिक्कीब इ. तसेच, यांनी तांब्याची आभूषण आणि विविध वस्तू बनवलेल्या दिसून येतात. जसे, कर्णभूषण, बांगडा, घंटा, आरसा इ. घोडा हा प्रिय प्राणी असल्याने हे तांब्याचे घोड्याचे अलंकारही, विशेषतः तोंडावरील पत्रा, बनवत असत.

लोह आणि तांब्याच्या तंत्राप्रमाणेच, हे लोक चांदी आणि सोन्यामध्येही आभूषण बनवताना दिसून येतात. चांदीमध्ये बुदके तर सोन्यामध्ये अंगठ्या, बांगड्या, कर्णभूषण, हस्तभूषण, पदके, पट्टे, वेढण्या बनविल्या जात. दागिन्यासाठी सोन्यामध्ये चांदी मिसळली जात असे. लोहतंत्रज्ञानाप्रमाणेच, कुंभारकामही गरजेचे होते. हे लोक 'लाल-काळी' अशा दुहेरी रंगातील भांडी वापरीत. यामध्ये वाडगे, वाट्या, कुडे, थाळ्या यांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे हे लाल मडकीसुध्दा वापरत. या लाल मडक्यांमध्ये अभ्रकाचे अंश असल्याने, ही चकाकताना दिसतात. एकतर हे लोक स्वतः अशी भांडी बनवत किंवा, ढवळीकर म्हणतात त्याप्रमाणे लोह अवजारांच्या मोबदल्यात, गावकऱ्यांकडून भाडी घेत. 'मणकारी' हा उपजीविकेचा आणखीन एक पर्याय हे लोक विविध प्रकारच्या मौल्यवान दगडांपासून मणी बावताना आपल्याला दिसतात, जसे, गारेच्या दगडापासून, अक्रिक, पोवळे, वैदूर्य/इंद्रनील, शंख अशापासून यातील अक्रिकाचे मणी हे पाढरी नक्षी असलेले असे आहेत.

हे मुख्यत्वे फिरस्ते असल्याने, यांचा इतर संस्कृतींशी सहसंबंध असणे स्वाभाविकच होते. अशा संस्कृतीसह हे लोक विविध वस्तूंमध्ये विनिमयहाँ करीत जसे, बैदूर्य, शंख इ. मण्याचा कच्चा माल, तसेच, सोने, चांदी हे विनिमयातूनच यांच्या संस्कृतीत आलेले दिसतात. यातील शंखाचा वापर ते मण्याबरोबरच, बांगड्या बनविण्यासाठीही करीत असत.

महाशिलायुगीन लोक कोण होते याबद्दल संशोधकामध्ये मतभेद आहेत. युरोपियन दफनाशी साधर्म्य असल्याने हे भूमध्य सागराकडून भारतामध्ये आले असावेत असे समजले जात होते. पण अलिकडच्या अभ्यासावरून असे दिसून आलेले आहे की हे लोक भारतीयच होते. एक मात्र निश्चित की यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सांस्कृतिक वैविध्य होते. याचे कारण त्यांच्या भटकण्याच्या भौगोलिक वैविध्यामध्ये दडलेले आहे. या काळातील वसाहतींचे पुरावे अत्यल्प मिळाल्याने, हे एका जागी रहात होते का? यांचे उपजीविकेचे मार्ग

कोणते होते? असे विविध प्रश्न संशोधकामध्ये आजही दिसून येतात. साधारणतः असे समजले जाते की हे भटके पशुपालक होते. पण पुन्हा प्रश्न निर्माण होतात की, हे जर भटके असतील तर जे वसाहतींचे पुरावे मिळालेले आहेत, त्या वसाहतींचे उपयोजन काय होते? तसेच, हे जर पशुपालक होते तर यांच्या दफनांमध्ये शेतीची अवजार कशी सापडतात? अशा प्रश्नांची उत्तरं ही अधिकाधिक संशोधनानंतरच मिळणार हे उघड आहे. तूर्त तरी, ढवळीकरांसारखे विद्वान असे म्हणतात की, महाशिलायुगीन लोक हे भटके पशुपालक होते. तसेच यांचे लोहारकामाचे ज्ञान उच्च दर्जाचे होते. हे लोक, आपल्या भटकतीच्या दरम्यान, गावाजवळ तात्पुरती वसाहत करत. त्या गावांची जशी गरज असेल त्याप्रमाणे ते लोकांना लोखंडाची साधने, अवजारे तयार करून देत त्यानंतर पुढे जात असे वारंवार घडल्याने, या लोकांचे प्रवासाचे मार्ग आणि थाबे निश्चित होत असत अशा मार्गातच आणि थाब्यावरच त्यांची दफने असत तसेच दफनातील वेगवेगळे प्रकार, या काळातील विविध टोळ्याचे वितरण, विचरण आणि सहाचर्य दर्शवितात अशा या महाशिलायुगीन काळाच्या शेवटी शेवटी आपल्याला सातवाहनाचे राज्य पुढे येताना दिसून येते.